

Мирослава Антонович, доктор права,
завідувачка кафедри міжнародного права і спеціальних правових наук Національного університету "Киево-Могилянська академія"

У статті доводиться, що Голодомор 1932-1933 років в Україні був злочином геноциду згідно з міжнародним правом. Він мав усі складові злочину геноциду згідно з визначенням його в Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду і покарання за нього 1948 р., а саме: намір знищити цілком або частково національну чи етнічну групу, ідентифікація жертв як частини українського народу та встановлення вини. Оскільки геноцид становить злочин не лише згідно з міжнародним договірним правом, а й згідно з міжнародним звичаєвим правом і є імперативною нормою *jus cogens*, яка має зворотну силу в часі, поняття геноциду цілком може бути застосоване до злочину Голодомору 1932-1933 років в Україні.

Вступ

Питання юридичної кваліфікації злочину Голодомору 1932-1933 років в Україні, який понад п'ятдесят років замовчувався в СРСР і про який взагалі заборонялось згадувати, нині, на жаль, стало предметом політичних спекуляцій. Про Голодомор частіше пишуть політологи і політики, а не юристи, що заважає об'єктивній юридичній оцінці даного злочину. У своїй статті я доводитиму, що Голодомор відповідає злочині геноциду як він визначений у звичаєвому міжнародному праві та в Конвенції ООН про запобігання злочині геноциду і покарання за нього 1948 року (надалі – Конвенція про геноцид), оскільки всі складові елементи злочину геноциду присутні в Голодоморі 1932-1933 років.

Поняття «геноцид» згідно зі звичаєвим та договірним міжнародним правом

Саме поняття «геноцид» з'явилося задовго до Конвенції про геноцид і є також поняттям міжнародного звичаєвого права. А пропозиція «проголосити знищення расових, релігійних чи соціальних груп злочином згідно з правом народів» була висловлена вперше під час 5-ї Міжнародної конференції щодо уніфікації карного права в Мадриді в 1933 році юристом Рафаелем Лемкіним, який і створив (coined) цей термін. Лемкін значно ширше розумів поняття геноцид, аніж воно було визначене в Конвенції про геноцид, а саме: «В цілому, геноцид не обов'язково означає негайне знищення нації, за винятком того, коли він здійснюється через масові вбивства всіх членів нації. Він швидше свідчить про скоординований план різноманітних дій, які спрямовані на знищення найважливіших засад існування національних груп з метою винищення самих груп. Такий план націлений на дезінтеграцію політичних і соціальних інститутів, культури, мови, національної свідомості, релігії та економічних засад існування національних груп, а також на знищення безпеки особи, її свободи, здоров'я, гідності, ба навіть життя індивідів, які належать до таких груп. Геноцид спрямований проти національної групи як

цілісності, із застосуванням дій, спрямованих не особисто проти індивідів, а як членів національної групи» .

Цікаво, що Рафаель Лемкін вивчав право у Львівському університеті, і як записано в його автобіографії, обговорював зі своїми професорами убивство у березні 1921 року Талаат-паші, відповідального за геноцид вірменів 1915-1916 років, Тегліріаном, котрий вижив після цього геноциду близько одного мільйона вірменів у Туреччині і був виправданий німецьким судом .

Рафаель Лемкін був першим західним науковцем, який проаналізував Великий голод у контексті Конвенції про геноцид. Нещодавно опублікована в журналі «Студії по Голодомору» (Holodomor Studies) стаття Лемкіна «Радянський геноцид в Україні» (Soviet Genocide in the Ukraine), яку він, ймовірно, виголосив на одному з відзначень роковин Голодомору, Роман Сербин відносить або до 1951 року або ж до 1953 року, коли Лемкін зробив спробу підняти це питання в ООН. Як пише Роман Сербин, Лемкін закликав ООН «визнати СРСР та його сателіти винними у порушенні Конвенції про геноцид шляхом спланованої кампанії на знищення меншин за залізним занавісом» .

У цьому ж році в статті «Розслідування ООН радянського геноциду (Investigation of Soviet Genocide by U.N.) Лемкін стверджував , що «іронія історії полягає в тому, що вісім мільйонів українців мусіли загинути від геноцидного голоду, що тисячі квіту українського народу мусіли бути знищені у Вінниці і незчисленна кількість українських чоловіків, жінок і дітей мусіли бути похованими в соляних шахтах перед тим, як совість світу була шокована” .

У своїй статті «Радянський геноцид в Україні» Лемкін представив український геноцид як намір режиму знищити українську націю в чотири стадії: 1) знищення національної еліти, 2) знищення національної церкви, 3) винищення значної частини українських селян і 4) змішування українців з іншими національностями шляхом переселень. На всіх чотирьох фазах знищення національний характер цієї операції, як зазначав Лемкін, був визначальним, оскільки навіть основні жертви геноциду – заморені голодом українські селяни – представлені як носії (“the repository”) національного духу і тих рис, які роблять їх «культурою і нацією» (that make them “a culture and a nation”). Як зазначає Роман Сербин, цей аналіз чотирьохступеневого знищення української нації є основним внеском Лемкіна у вивчення українського геноциду .

Саме на основі того, що геноцид є злочином згідно з міжнародним звичаєвим правом, а заборона геноциду є імперативною нормою *jus cogens*, які, як відомо, мають зворотну дію в часі, поняття геноциду можна застосовувати до Голодомору 1932-1933 років, що мав місце до прийняття Конвенції про геноцид 1948 року. Зрештою, ті, хто ставить під сумнів, що Голодомор в Україні був злочином геноциду на тій основі, що ці трагічні події мали місце до набуття чинності Конвенції про геноцид, самі собі суперечать, вказуючи на використання цього терміна на Нюрнберзькому процесі 1945 року, щодо подій в Туреччині 1915 року та ін. Зокрема, термін «вірменський геноцид» застосовується в численних монографіях, хоча ці події трапились задовго до Голодомору 1932-1933 років в Україні.

В Конвенції про геноцид 1948 р. дається таке визначення злочину геноциду:

«такі дії, що чиняться з наміром знищити, цілком або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу, як таку:

- а) вбивство членів такої групи;
- б) заподіяння серйозних тілесних пошкоджень або розумового розладу членам такої

групи;

с) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на цілковите або часткове фізичне винищення її;

д) заходи, розраховані на запобігання дітородінню у середовищі такої групи;

е) насильна передача дітей з однієї групи людей в іншу».

Цікаво, що жодна держава не зробила жодного застереження до цієї статті, лише США додали до неї декларацію, в якій тлумачилось, що фраза «намір знищити, цілком або частково яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу, як таку» означає специфічний (specific, конкретний) намір знищити, цілком або в значній частині яку-небудь національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку діями, зазначеними в статті II. А термін «розумовий розлад» (mental harm) означає постійне (permanent) пошкодження розумових здібностей через наркотики, катування чи аналогічні процедури (techniques). Проф. Г. Вердіраме вважає такий підхід до тлумачення «розумового розладу» недоречним, і таке тлумачення було відхилене Міжнародним кримінальним трибуналом щодо Руанди (надалі – МКТР), зокрема, у справі Prosecutor v. Rutaganda: «Палата дотримується тієї думки, що «серйозна шкода» (serious harm) не обов'язково спричиняє постійну чи невиправну шкоду». І, як зазначає Вердіраме, чи є пошкодження постійним, залежить від реакції жертви і від того, як вона може з ним справитись. А крім того, кримінальне поведіння (criminal conduct) не повинно кваліфікуватись лише на основі психо-соціальної реакції жертви на травму, спричинену цим поведінням.

Аналогічне з Конвенцією визначення злочину геноциду містять Статут Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії (стаття 4), Статут Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди (стаття 2) та Римський Статут Міжнародного кримінального суду (стаття 6).

Як бачимо, складовими елементами визначення злочину геноциду є намір знищити, цілком або частково, національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку, ідентифікація жертв, а також встановлення вини. Важливим питанням у визначенні геноциду є поняття «наміру» саме для встановлення того, чи держава порушила свої зобов'язання згідно з Конвенцією. У відповідь на звернення Федеративної Республіки Югославії у 1999 році до Міжнародного Суду Справедливості ООН (надалі – МСС) вжити тимчасових заходів, МСС у своєму наказі (order) зазначив, що у вирішенні цієї справи по суті, не виглядає, що бомбардування НАТО включало елемент наміру знищити групу людей як таку. Інший приклад важливості встановлення, чи був намір знищити, цілком або частково, певну групу, і чи ці дії приписуються ФРЮ – справа Боснії-Герцеговини проти Югославії «Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide». У своєму наказі по цій справі МСС визнав існування до великої міри ймовірності того, що акти геноциду мали місце. Серед обставин, які можуть свідчити про наявність наміру здійснити геноцид, МКТР відзначав масштаб і природу вчинених звірств, факт умисного чи систематичного винищення (deliberately or systematically targeting) жертв певної групи, загальну політичну доктрину виконавців злочину, повторення таких актів, промови і проекти, що готували ґрунт для знищення.

Умисний характер злочину Голодомору 1932-1933 років в Україні

Нормативно-правові акти СРСР та УРСР вочевидь свідчать про намір знищити українських селян саме як питому частину української нації, оскільки українізація на початку 30-х років ХХ ст. досягла такого рівня, який радянська влада вважала

небезпечним для збереження України у складі Радянського Союзу.

Зокрема, в постанові Центрального комітету Вsesоюзної Комуністичної партії більшовиків (ЦК ВКП(б)) і Ради народних комісарів (РНК) СРСР «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі та у Західній області» від 14 грудня 1932 р. чітко прослідковується переляк влади перед результатами українізації, яка вийшла за «дозволені» рамки та безпосередній зв'язок політики хлібозаготівель і результатів українізації. Хлібозаготівлі мали стати методом придушення соціального і національного опору. Зокрема, в п. 6 ЦК і РНК відзначають, що замість правильного більшовицького проведення національної політики у низці районів України українізація проводилася механічно, без урахування конкретних особливостей кожного району, без ретельного підбору більшовицьких українських кадрів, що полегшило буржуазно-націоналістичним елементам, петлюрівцям і ін. створити свої контрреволюційні осередки і організації. Згідно з п. 7, ЦК і РНК особливо вказують Північнокавказькому крайкому і крайвиконкому, що легковажна, така, що не впливає з культурних інтересів населення, не більшовицька українізація майже половини районів Північного Кавказу за повної відсутності контролю за українізацією школи і друку з боку крайових органів, дала легальну форму ворогам Радянської влади для організації опору заходам і завданням Радянської влади з боку куркулів, офіцерства, реемігрантів-козаків, учасників Кубанської ради і т.д.

З метою розгрому опору хлібозаготівлям куркульських елементів і їх «партійних» і безпартійних прислужників ЦК і РНК СРСР було ухвалено, серед іншого, запропонувати ЦК КП(б) і РНК УСРР звернути серйозну увагу на правильне проведення українізації, усунути механічне проведення її, вигнати петлюрівські та інші буржуазно-націоналістичні елементи з партійних і радянських організацій, ретельно підбирати і виховувати українські більшовицькі кадри, забезпечити систематичне партійне керівництво і контроль за проведенням українізації. Особливо чіткі вказівки давались щодо Північного Кавказу, а саме, негайно перевести на Північному Кавказі діловодство радянських і кооперативних органів «українізованих» районів, а також всі газети і журнали, що видаються, з української мови російською мовою як зрозумілішою для кубанців, а також підготувати і до осені перевести викладання в школах на російську мову.

Косіор і Чубар дістали право призупинити постачання товарів для українських сіл аж до закінчення ними хлібозаготівельного плану. А оскільки цей план був абсолютно завищеним, припинення постачання товарів до українських сіл очевидно означало голод в цих селах. Така постанова торкалась лише українських сіл.

Режим «чорних дошок» був також введений саме в регіонах, населених українцями. Так, 4 листопада 1932 року система «чорних дошок» була запроваджена на Кубані, в районах, заселених українцями. 18 листопада 1932 року постановою ЦК КП(б)У «чорні дошки» були введені в Україні і вже 6 грудня 1932 року була оприлюднена спільна постанова ЦК КП(б)У та РНК УСРР про занесення на «чорну дошку» шести сіл України. Поступово до списку «чорних дошок» додаються нові колгоспи, зокрема, рішенням бюро Дніпропетровського обкому КП(б)У від 23 грудня 1932 р. до «чорної дошки» заносяться господарства ще 22 районів. В цілому, на «чорні дошки» були занесені колгоспи 82 районів України, тобто майже чверті адміністративних районів, із населенням 5 млн. людей. Села, які були занесені на «чорні дошки», оточувались збройними загонами, усі продовольчі та насінневі запаси звідти вивозили, заборонялась торгівля та ввезення будь-яких товарів, тобто занесення на «чорну дошку» автоматично означало винищення

голодом мешканців цих сіл.

Поряд із заходами щодо непомірних хлібозаготівель і покарань за неспроможність виконати плани, вживались заходи щодо заборони виїзду за межі України. Зокрема, 15 листопада 1932 року було ухвалено рішення Політбюро ЦК ВКП(б) «Про паспортну систему та розвантаження міст від зайвих елементів», за якою видача паспортів селянам не передбачалась, а в січні 1933 року директивою Сталіна заборонявся виїзд селян з території УСРР та Кубані за хлібом на інші території Радянського Союзу .

Є й інші правові документи, які свідчать про геноцид в Україні. Зокрема, звіт Німецького уряду щодо Вінниці 1944 року «вміщує незаконні акти уряду СРСР, переважно у Вінниці під час організованого терору-голоду (the engineered terror-famine) 1932-1933 років» .

Навіть цей далеко не повний перелік нормативно-правових актів СРСР та УСРР свідчить про Голодомор 1932-1933 років як спланований акт геноциду українського народу з чітким наміром знищити його питому групу – селян.

Українська нація як об'єкт злочину Голодомору

Основоположним елементом злочину геноциду є ідентифікація жертв. Існує два шляхи визначення, хто є членами групи, щодо якої чиниться злочин геноциду: об'єктивний і суб'єктивний . Постійний Суд Міжнародної Справедливості Ліги Націй (ПСМС) та МСС ООН застосовував об'єктивний критерій визначення групи. Зокрема, у справі Rights of Minorities in Upper Silesia (Germany v. Poland) ПСМС вирішив, що членство в одній з меншин є перш за все питанням факту (a question of fact), як це пропонувала Польща, а не бажання (intention) чи самовираження, як це вважала Німеччина .

Роман Сербин також акцентує на певній двозначності, яка завжди була у питанні відмінностей між двома групами, які в Конвенції про геноцид іменуються як «національні» та «етнічні» . Він посилається на Вільяма Шабаса, котрий вважає, що всі зазначені в Конвенції групи частково збігаються, оскільки з самого початку замислювались для захисту меншин. Шабас доводить, що вираз «національні меншини» більш вживаний у Центральній та Східній Європі, в той час як вираз «етнічні меншини» переважає на Заході . Шабас цитує справу МКТР: «Як вважає Міжнародний карний трибунал щодо Руанди, термін «національна група» відноситься до колективу людей, котрі сприймаються як такі, що мають правовий зв'язок, який базується на спільному громадянстві, в поєднанні з взаємними правами і обов'язками» . Тобто, як зазначає Роман Сербин, йдеться про «громадянську націю», яка створена усіма громадянами певної держави, незалежно від їх етнічної, расової чи іншої диференціації, на відміну від «етнічної нації» чи членів етнічної спільноти, які часто розділені державними кордонами. Таке роз'яснення термінів «національний» та «етнічний» щодо використовуваних груп зніме будь-яку двозначність чи багатослівність у Конвенції. Воно також допоможе зрозуміти український голодомор – геноцид .

Разом з тим, Руандійський і Югославський Трибунали поступово переходять від об'єктивного до суб'єктивного підходу до визначення колективних ідентичностей, і, зокрема, етнічних груп. У Справі МКТР Kayishema and Ruzindana етнічна група була визначена не тільки як така, члени якої мають спільну мову і культуру, а й як група, яка самоідентифікується або ідентифікується як така іншими, включаючи виконавців злочину . У випадку Голодомору в Україні маємо і самоідентифікацію жертв – українців, і підтвердження того, що цей злочин був спрямований проти українців, які в переважній

більшості проживали в селах.

Якби у випадку Голокосту застосовувався об'єктивний критерій членства і ідентифікації, то вважалось би, що геноцид був здійснений тільки в тій мірі, в якій жертви були «справжніми» євреями, а це питання, як відомо, дискусійне. У випадку Голодомору в Україні не суттєвим є (на чому спекулюють ті, хто заперечують Голодомор як геноцид) чи жертвами Голодомору були лише етнічні українці, чи й представники інших етносів. Він був спрямований проти «українського народу», частиною якого було українське селянство .

Інші джерела про Голодомор-геноцид 1932-1933 років в Україні

Серед правових джерел УНР (на еміграції), які свідчать про геноцидний характер Голодомору – відозва уряду УНР до зовнішньо-торгівельних відомств європейських держав про припинення торгівлі хлібом з СРСР, звернення до Ліги Націй. 25 вересня 1933 року представник Уряду УНР Олександр Шульгин звернувся з листом до Голови Ради Ліги Націй п. Мовінкеля , в якому він закликав підняти на Раді Ліги Націй болюче питання про голод в Україні. Інший лист був до голови 14 асамблеї Ліги Націй п. Вотера, в якому було висловлено прохання вжити необхідних заходів, щоб перешкодити вивозу хліба з СРСР, в дійсності з України; організувати анкетну комісію, яка могла б на місці встановити розміри нещастя; організувати міжнародну поміч голодуючим в Україні .

У 1983 р. уряд УНР (на еміграції) звернувся з позовом до Міжнародного Суду ООН в Гаазі проти СРСР зі звинуваченням в організації Голодомору 1932-1933 років. Суд не прийняв заяву до розгляду на тій основі, що Україна тоді не існувала як незалежна держава.

Серед нормативно-правових актів сучасної України – Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 14 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років, схваленого Постановою Верховної Ради України від 15 травня 2003 року №789-V, в якому Голодомор визнається актом геноциду Українського народу як наслідок зумисних дій тоталітарного репресивного сталінського режиму. Акт українського геноциду був визнаний Законом України «Про Голодомор 1932-1933 років в Україні» від 28 листопада 2006 року, в ст. 1 якого стверджується, що Голодомор 1932-1933 років в Україні є геноцидом Українського народу. Згідно зі ст. 2, публічне заперечення Голодомору визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним. Законопроекти «Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України», «Про покарання за публічне заперечення Голодомору 1932-1933 років в Україні та Голокосту» чекають свого розгляду у Верховній Раді України.

На звернення Світового конгресу українців до Національної комісії із зміцнення демократії та утвердження верховенства права про надання висновку щодо правового визначення Голодомору 1932-1933 років як геноциду українського народу по відношенню до визначення, сформульованого у Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року, Комісія 16 травня 2008 року схвалила відповідний Висновок і прийняла Рішення. Згідно з Висновками, Голодомор 1932-1933 років відповідає поняттю геноциду, передбаченому Конвенцією 1948 року. Згідно з п. 5 Висновків, визнання Голодомору в Україні геноцидом українського народу відповідає меті Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року,

яка полягає не у наданні юридичного визначення поняття геноциду, а у забезпеченні невідворотності покарання за нього.

Серед правових актів інших держав однією з перших була Резолюція 39а, подана Конгресменом Гамільтоном Фішом 73-му Конгресові США, яку передали Комітетові закордонних справ і вона була опублікована. В Резолюції реєструвались факти голоду і згідно з американською традицією зверталась увага на грубі зазіхання на права людини, висловлювалось співчуття і надія на те, що Радянський Союз змінить свою політику, а тим часом прийме американську допомогу.

У доповідях посольств, зокрема, в доповіді Британського посольства до Лондона від 5 березня 1933 р. зазначалось, що умови на Кубані та в Україні були страхітливі (appalling). Як зазначає В. Марочко, німецькі консули у Харкові, Києві та Одесі – Карл Вальтер, Андор Хенке, Фрідріх Ротч, італійський консул у Харкові Серджо Граденіго, консультант німецького посольства з питань сільського господарства Отто Шіллер з належною вичерпністю інформували своїх урядовців про події в Україні. Зокрема, про голод в Україні свідчать численні донесення і протоколи спершу віце-консула, а потім консула Італії в Харкові Серджо Граденіго, починаючи від лютого 1932 р. до червня 1934 р. Так, ще 18 лютого 1932 року до Генерального консульства Польщі в Харкові надійшла відозва невідомих громадян СРСР, яка дійшла і до Віце-консульства Італії в Харкові, в якій, зокрема, було написано: «У селах ми помираємо з голоду». Всю цю інформацію віце-консул Граденіго вчасно передав своєму уряду.

99-й Конгрес США створив Комісію щодо Українського Голодомору, науковим директором якої був професор Джеймс Мейс, для вивчення Голодомору з метою 1) поширення обізнаності світової спільноти про голод і 2) забезпечення американської громадськості кращим розумінням радянської системи через відкриття ролі Рад в організації голоду в Україні. Звіт Комісії був прийнятий 19 квітня 1988 року і поданий Конгресові США 22 квітня 1988 р. Цьому Звітові передували два проміжні звіти про зустрічі і слухання Комісії 1986 і 1987 рр. Серед 19 висновків, яких дійшла Комісія, 16-й висновок гласить: «Йосиф Сталін і його оточення вчинили геноцид проти українців у 1932-1933 роках».

Вже в 90-х роках ХХ ст. і на початку ХХІ ст., коли Україна почала активно вивчати і обговорювати питання Голодомору, були прийняті акти парламентів Австралії, Аргентинської республіки, Республіки Грузія, Естонської республіки, Італійської республіки, Канади, Литовської республіки, Республіки Польща, Сполучених Штатів Америки, Угорської республіки щодо засудження Голодомору 1932-1933 років в Україні.

Зокрема, Сенат парламенту Австралії 30 жовтня 2002 року прийняв резолюцію, в якій визнав Голодомор в Україні 1932-1933 років одним із виявів геноциду в історії людства. Сейм Литви 24 листопада 2005 р. прийняв резолюцію про Голодомор в Україні в 1932-1933 роках. У документі сказано, що «сталінський тоталітарний комуністичний режим чинив свідомий, ретельно спланований геноцид народу України». Парламент Грузії визнав Голодомор 1932-1933 років геноцидом українського народу, зазначивши, що тоталітарним більшовицьким режимом у 1932-1933 роках було вчинено «навмисний геноцид проти українського народу».

Серед міжнародних правових актів щодо Голодомору 1932-1933 років одним з перших був Підсумковий звіт Міжнародної Комісії з розслідування Голоду 1932-1933 років в Україні. Комісія була створена 14 лютого 1988 року за ініціативи Світового Конгресу вільних українців у складі юристів та професорів права різних країн, серед яких

полковник Г.І.А.Д. Дрейпер, колишній британський прокурор на Нюрнберзькому процесі; професор Дж. П. Гамфрі з Канади, колишній Директор Центру прав людини ООН; професори Дж. Левасер з Франції, колишній член Комісії з перегляду Кримінального Кодексу Франції; Р. Левене з Аргентини, колишній президент Апеляційного суду; С.Т. Олівер зі США, колишній помічник Держсекретаря та Посол США; Дж. Сандберг зі Швеції, призначений президентом Комісії з розслідування; та Дж. Верговен з Бельгії, віце-президент Комісії.

Комісія була створена як абсолютно незалежний, неурядовий орган. Згідно з установчим документом (the Terms of Reference) Комісія мала провести розслідування та зробити висновки щодо:

- (1) існування і розмірів голоду,
- (2) причини чи причин голоду,
- (3) наслідків його на Україну та її народ,
- (4) рекомендацій щодо відповідальності за голод .

Представник заявника – Світового Конгресу вільних українців – Джон Сопінка, у зверненні до Комісії висловив припущення, що в 1932-1933 роках у результаті брутальних насильницьких і надмірних вилучень зерна радянським урядом було замучено голодною смертю між 5 та 10 мільйонами українців. Дж Сопінка просив Комісію зробити висновки (1) щодо спланованого характеру голоду як інструменту державної політики; (2) голод був актом геноциду і (3) Сталін, Молотов, Каганович, Постишев та інші були відповідальними за голод .

Комісія дійшла висновків, що без сумніву Україна була жорстоко охоплена голодом у 1932-1933 роках, і українські та радянські органи влади знали про відсутність їжі в населення. Поза сумнівом було й те, що хоч радянські органи й знали про драматичні умови в Україні, вони утримувались від надання будь-якої допомоги аж до літа 1933 року. Комісія дійшла висновку, що радянські органи вживали різноманітних юридичних заходів, які поглиблювали катастрофічні наслідки голоду, перешкоджаючи жертвам у пошуках будь-якої їжі, а також в можливості виїхати з охопленого голодом регіону. Було підтверджено, що радянська влада заперечувала існування голоду в той час, і всупереч доказам «продовжувала заперечувати голод впродовж більш як 50 років, за винятком приватних зізнань Хрущова» .

Хоч Міжнародна Комісія з розслідування Голоду 1932-1933 років в Україні не була судом, а тим більше не була карним судом, відповідно до своїх повноважень Комісія сформулювала рекомендації щодо відповідальності за голод, яка «вочевидь покладалась на органи влади Радянського Союзу... Якою б не була роль місцевих органів влади у впровадженні конкретної політики, для більшості Комісії було очевидним, що основна відповідальність покладалась на центральні органи влади» .

Під час дебатів, і, зокрема, в заключному слові В. Лібера, представника заявника, було зроблено звинувачення в геноциді . Погляди членів Комісії з цього питання розійшлись. В той час як професори Верговен, Гамфрі і Левене вважали ймовірним, що складові елементи геноциду були присутні в час голоду, а професор Сандберг стверджував що його висновки співпадали з тим, що названо геноцидом в Конвенції про геноцид, професор Левасер вважав, що факти голоду можна кваліфікувати як злочини проти людства. Професор Олівер не був переконаний, що «заявник представив технічну, юридичну справу щодо геноциду» (has made a technical, legal case for genocide under the facts).

На основі документів, доступних у той час, коли ще не були розсекречені радянські архіви, більшість членів Комісії не вважали, що «голод 1932-1933 років був систематично організованим для знищення української нації раз і назавжди» (that the 1932-1933 famine was systematically organized to crush the Ukrainian nation once and for all) . Разом з тим, Комісія вважала, що радянські органи влади використали голод цілеспрямовано, коли він виник, для завершення своєї нової політики денационалізації .

Серед інших міжнародних актів - спільна заява з нагоди 70-х роковин Голодомору - Великого голоду 1932-1933 в Україні, прийнята на 58-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у 2003 р., яку підписали 64 держави та Резолюція ЮНЕСКО "Пам'ять про жертви Великого голоду (Голодомору) в Україні", прийнята в листопаді 2007 р. Рада Європи в 2008 р. визнала Голодомор злочином проти людства.

Міжнародне право відносить до міжнародно-правових джерел також вчення найбільш кваліфікованих науковців різних держав як допоміжне джерело для визначення правових норм . Голодомор 1932-1933 років був визначений як геноцид багатьма відомими науковцями. Автор терміна «геноцид» Рафаель Лемкін, як зазначалось вище, не мав сумнівів у тому, що Голодомор 1932-1933 років був злочином геноциду – а «не лише масовим вбивством. Це справа геноциду, винищення не лише індивідів, але й культури і нації» . Джеймс Мейс, Ален Безансон, Роман Сербин та багато інших науковців вважають Голодомор злочином геноциду .

Гелен Фейн писала, що «навмисні голодомори були застосовані як засоби геноциду в Радянській Україні в 1932-33, у Варшавському гетто в 1941-42, а також в інших регіонах, населених євреями під час Голокосту» . Андреа Граціозі зазначає, що відповідь на запитання про український геноцид не може не бути ствердною, хоч і вважає Голодомор якісно відмінною формою геноциду порівняно з Голокостом .

Девід Дж. Шефер пише про голод в Україні в 1930-х роках: «У відповідь на сильний опір українських селян колективізації в сільському господарстві, радянські органи влади закрили український кордон і перешкодили українцям залишити охоплені голодом регіони. Від 4.8 до 10 мільйонів людей були заморені голодом .

Рет Р. Людвіковський називає голод в Україні «забутим голокостом» , оскільки Сталін збував мільйони тон пшениці на західних ринках, у той час як в Україні чоловіки, жінки і діти помирали від голоду по 25000 щоденно або сімнадцять людей щохвилини.

Як зазначає Джона Голдбер, «під час Голодомору українська культура систематично знищувалась російськими советами, які розглядали її як меншовартісну чи залишкову ("under the Holodomor, Ukrainian culture was systematically erased by the Russian Soviets, who saw it as inferior or expendable") .

Разом з тим, є науковці, які заперечують геноцидний характер Голодомору 1932-1933 років в Україні, кваліфікують його як злочин проти людства, терор голодом і т. і.

Висновок

Проаналізувавши складові елементи злочину Голодомору та правові джерела щодо цього злочину, ще раз підкреслю, що він містив всі основні ознаки злочину геноциду згідно з Конвенцією про геноцид 1948 року, а саме: намір знищити, цілком або частково, національну, етнічну та інші групи, ідентифікацію жертв як частину українського народу, встановлення вини. Крім того, Голодомор 1932-1933 років без сумніву був геноцидом українського народу згідно з міжнародним звичаєвим правом. Геноцидний характер Голодомору був підтверджений нормативно-правовими актами СРСР та УРСР,

юридичними та політичними документами інших держав, міжнародних органів, а також науковцями різних держав світу.